

A TANÁR ÉS A KÖLTŐ: KÁROLYI PÉTER ÉS GYÖNGYÖSI ISTVÁN

Gyöngyösi István poétikai-retorikai műveltségével, ezt tükröző megnyilatkozásaival sokan foglalkoztak. Az életmű legavatottabb ismerője, Jankovics József több tanulmányában is magyarázza és értékeli a szerző elméleti felkészültségéről tanúskodó megjegyzéseit.¹ Megfigyeléseinek kritikátörténeti jelentőségét igazolják a párhuzamok az európai teoretikus irodalommal. Ez alkalommal egyetlen példával érzékeltetem, hogy Gyöngyösit milyen szoros szálak fűzik a hagyományhoz.

A költészet mibenlétét illetően Gyöngyösi saját eljárásának lényegét Tinódi-ével összehasonlítva így jellemzi: „[...] mivelhogy (amint föllyebb is említettem) a poésist is követtem ezen verses históriácskámnak dispositiójában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak és másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolgok valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.”²

A gyakran idézett sorokat Jankovics a legutóbb megjelent magyar irodalomtörténeti tanulmánygyűjteményben a következőképpen értelmezi: „Gyöngyösi a példaadó latin költészet (deák poésis) kívül alaposan ismerte a magyar költészeti hagyomány fősodrát is. Saját ars poeticáját éppen Tinódival szemben fogalmazza meg, elhatárolódik a költői leleményt, fikciót nem alkalmazó kronologikus-historikus előadásmódtól, nyelvi-képi egyszínűségtől, visszafogottságtól.”³

¹ JANKOVICS József, *Gyöngyösi redivivus avagy a porából megéledett főnix*, In GYÖNGYÖSI István, *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta JANKOVICS József és NYERGES Judit, Budapest, 1998, 189–203; Uő, „Gyöngyösi drága gyöngy versei”: *A Kemény János-eposz forrásvidéke és szövegszerveződése*, In GYÖNGYÖSI István, *Porából megéledett Főnix*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta J. J. és NYERGES Judit, Budapest, 1999, 274–299; Uő, *Gyöngyösi István költészetének poétikai-retorikai forrásvidéke*, In *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31), 330–337.

² GYÖNGYÖSI, *Porából megéledett...*, i. m., *Az Olvasóhoz*, 197–200; 199–200.

³ JANKOVICS József, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő*, In *A magyar irodalom története*, 1, *A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, 2007, 522–538; 527.

Korábban utaltam Scaliger poétikájának hasonló tartalmú helyére, ahol a szerző az eseményeket egyszerűen megverselő fűzfapoétával a mûzsák kegyeltjét állítja szembe, aki sajátos mûvészi eszközeivel, „költői leleményeivel” képes a dolgok mélyebb lényegét megragadó, igazi poézist létrehozni.⁴ Az efféle szembeállításra a magyar irodalmi gondolkozás forrásait keresve további párhuzamokat is találhatunk.

A Kemény János-vers utószavának megírása előtt 126 évvel jelent meg Károlyi Péter poétikaként elhíresült prozódiai kézikönyve.⁵ A munka irodalomelméleti vonatkozásaival Bán Imre foglalkozott.⁶ Forrásairól Károlyi maga nyilatkozik az ajánlásban.⁷ Egyetérthetünk Bán Imrével, aki így ír: „[...] Károlyi Vidát, Scalligert, Micyllust és »praesertim« Gualtherust említi bevezetésében. Nyugodtan megállapíthatjuk, hogy ez utóbbi »főleg« nagyjából kizárólagosságot jelent. Károlyi mûvét Rudolphus Gualtherus: *De syllabarum et carminum ratione libri duo* c. mûvéből kompilálta.”⁸ Később így folytatja: „Scaliger Poétikájának legcsekélyebb nyomát sem tudjuk megállapítani Károlyi mûvében, neve nyilván a jól értesültség igazolására került a Heltai-kiadvány bevezetésébe, hat évvel a lármásan hadakozó olasz-francia humanista könyvének megjelenése után. Micyllus nehezen hozzáférhető mûvét ezúttal nem tudtuk megvizsgálni.”⁹

Valóban igen szembetûnő a hasonlóság a svájci teológus, Rudolf Walther kompendiumával. A kolozsvári kiadvány címében, terjedelmében, szerkezetében ehhez hasonlít a legjobban, gyakran szó szerint követi. A minta folyamatos szövegét Károlyi kérdés-felelet formában dolgozza fel. Horatius és Vida tanköltevényei szemléletükben igen, felépítésükben és megfogalmazásukban annál kevésbé hasonlíthatók össze a tankönyvûl szolgáló módszeres összefoglalókkal.

A megnevezett szerzőkön kívül az „és igen sokan mások” kilétének felderítése már nem lenne könnyû feladat. Az újabb összesítés szerint ugyanis a 16. század végéig Európa-szerte közel 200 prozódiai szakmunka jelent meg nyomtatás-

⁴ BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”. Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Budapest, 2007, 251–253 (Irodalomtudomány és Kritika – Klasszikusok).

⁵ KÁROLYI Péter, *Institutio de syllabarum et carminum ratione ex optimorum grammaticorum prolixioribus praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta*, Kolozsvár, 1567. RMNY I, 236.

⁶ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, 1971, 9–13. (Irodalomtörténeti Füzetek, 72); Részletesebben: Uő, *Károlyi Péter poétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74(1970), 560–565.

⁷ A poétikai tanulmányok szükségességéről szólva: „Viderunt hoc multi praestantes viri, ideoque de Poetica conscriptos libellos discentibus relinquerunt, Horatius, Hieronymus Vidas, Iulius Scaliger, Micyllus, & plurimi alii, quorum omnium studium laude dignissimum est. Ex horum illustrium virorum, ac praesertim Gualtheri libris, iuventutis causa superioribus mensibus vulgaria quaedam praecepta bono studio conscripsi, & meis auditoribus proposui, ut hac quoque in parte pro mea tenuitate studia eorum iuvarem.” KÁROLYI, *i. m.*, A3v–A4r.

⁸ BÁN, *Károlyi...*, *i. m.*, 563.

⁹ Uo., 565.

ban, önállóan vagy grammatikai összefoglalók részeként.¹⁰ Szerencsére nem is volna különösebb értelme tucatjával végigböngészni a hasonló kompendiumokat, hiszen kisebb-nagyobb különbségekkel az antikvitásból eredő, évszázadokon keresztül ható, ismét és ismét újrarendszerezett metrikai ismereteket dolgozzák fel. Az egyes szerkesztők felfogása sok tekintetben különbözhet; egyéni megoldásaikat másokéval összevetve értékelhetjük munkájuk eredetiségét, önállóságát. Károlyi Pétert illetően az apró eltérések regisztrálása helyett ez alkalommal elégedjünk meg munkája felépítésének meghatározó elemeivel.

A Bán Imre által nem vizsgált Micyllus-kézikönyvre azért érdemes egy pillantást vetni, hogy lássuk, a „hagyomány és lelemény” korabeli vitájában Károlyi melyik oldalon áll. A korszak nagy hatású teoretikusának, Micyllusnak az újításával szemben a tradíciókhoz ragaszkodó Gualtherust követi: közvetlen mintája nyomán a két fő rész a hagyományos sorrendben épül egymásra.

Micyllus (Jakob Moltzer) Melanchthon barátja volt, már csak ezért sem lett volna illő említés nélkül hagyni. A praeceptor latin grammatikájára alapuló átdolgozását Kolozsváron is jól ismerték: a városban 1556-ban és 1570-ben is megjelent.¹¹ Micyllus saját szerkesztésű metrikájához Melanchthon írt ajánlást, nem fukarkodva az elismerő jelzőkkel.

Metrikai tankönyvében a szerző előrebecsátja, hogy az anyag előadásában nem az általánosan elterjedt módszert követi. Míg mások az egyes szótagok tudnivalóival kezdik mondandójukat, és azt követően térnek át a versmértékek fajtáira és összeillesztésükre, ő éppen ellenkezőleg: munkája első részében tárgyalja a különféle versfajták tulajdonságait és felépítésüket, a második könyvben szól a szótagok időtartamáról, a harmadikban pedig a kapcsolódó szabályokról.¹²

Három évvel később jelent meg Gualtherus kompendiuma. Bevezetőjében az újítással szemben a hagyományos előadásmód mellett foglal állást. Egyáltalán nem tartja abszurdumnak, hogy a verstani tudnivalókat általában a szótagokkal kezdik. Nagyon is jól ismeri azokat, akik úgy vélik, először a versek helyes és szabályos felolvasását és hangsúlyozását kell elsajátítani, mielőtt a verslábakat megtanulnák. Mégsem képes belátni, hogyan tudná a tanuló a verslábakat felismerni és a verset elolvasni, ha nincs tisztában a szótagok időtartamával. Éppen azért, hogy ez ne lehessen akadály, az első könyvben a szótagok tulajdonságairól értekezik, amilyen röviden csak lehet. Ez után következnek a versek megszer-

¹⁰ Leonhardt JÜRGEN, *Dimensio syllabarum: Studien zur lateinischen Prosodie- und Verslehre von der Spätantike bis zur frühen Renaissance, mit einem ausführlichen Quellenverzeichnis bis zum Jahr 1600*, Göttingen, 1989. A nyomtatott források jegyzéke: 236–283.

¹¹ RMNY 1, 135, 291.

¹² „Atque hoc diverso quodam modo fecimus, atqui vulgo solent. Nam ut caeteri a syllabarum praeceptis ac traditione plerumque incipiunt, posteriore autem loco ad metrorum species et compositionem descendunt, ita nos contra, priore quidem operis instituti parte ea quae ad versuum cuiuscunque generis naturam et constitutionem pertinent, prosequenda, syllabarum autem quantitates, et earum regulas in posteriorem partem differendas censuimus.” Jacobus MICYLLUS, *De re Metrica libri tres*, Frankfurt, 1539. Jelzete a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban (HAB): H: P 1372. 8° Helmst., Iv.

kesztésének szabályai, az egyes fajták eredetével, erényekkel és hibáikkal együtt, már amennyire a célul kitűzött rövidség lehetővé teszi.¹³

Károlyi kézikönyvének elemzése során Bán Imre különös figyelemmel fordul a költészetre vonatkozó általános megállapítások felé. Ezek közé tartozik a második könyv elején a kapcsolódó fogalmak tisztázása. Károlyi „szemelgető, rövidítő módszerét” bemutatva Bán Imre idéz néhány Gualtherus-szövegrészt, majd az egyes citátumok után közli, amit a kompilátor az adott szakaszból átvett.¹⁴

Szemponunktól különösen érdekes a poétika, a poézis és a poéma megkülönböztetéséről és a poéta meghatározásáról szóló rész forrása, mert a kolozsvári tanár közvetlen mintájában itt fordul elő a Gyöngyösinél is megjelenő szembeállítás, a gépies versfaragó és az ihletett írásművész összevetése. Károlyi sorait Bán Imre a következőképpen foglalja össze: „Átveszi Károlyi Diomedéstől a *poëtice* (= poetica). *poësis*, *poëma* hármas tagolását is: jelentésük nem azonos a maival. A *poëtice* a költészet egészét jelenti, minden olyan »metrikus struktúrát«, amely, megfelelő ritmusban, kitalált vagy igaz dolgokat ad elő hasznosság és gyönyörködtetés céljára (»ad utilitatem, voluptatemque accommodata«). A név a görög ποιωειν-ből származik. A *poësis* a költő egy-egy egész műve, míg a *poëma* egy-egy mű bizonyos része. [...] A *poëta* »a tárgy alapos megfontolásával kitalált vagy igaz, de hasznos dolgokat a metrikus beszéd módszerével (metrico orationis genere) ír meg«.”¹⁵

A poézishez kapcsolódó fogalmakat illetően egymás mellé teszem Gualtherus és Károlyi szövegét, hogy az egyezések és különbségek könnyen áttekinthetők legyenek (ld. a következő oldalon!).

Láthatjuk: Károlyi a négy fogalom közül a legjobban a költő meghatározását egyszerűsítette. Beírta annyival, hogy a poéta – Bán Imre fentebb is idézett fordításában –, »a tárgy alapos megfontolásával kitalált vagy igaz, de hasznos dolgokat a metrikus beszéd módszerével [...] ír meg.« Ehhez képest Gualtherus megfogalmazása jóval árnyaltabb. Nem azok szolgálnak rá a költő névre, akik egy s más verseket szereznek, és azokat a megismert és megtanult módon rakják össze, hanem azok, akiknek mondandója előadásra érdemes, azt jól átgondolják és a megfelelő versmértékbe öntik, az olvasók hasznára és gyönyörűségére. Az európai poétikákat belengő „dulce et utile”, a hasznosság és a gyönyörködtetés igénye a költészet definíciója után itt másodszor is megjelenik.

¹³ „Solent fere, qui de ratione Carminum hactenus scripserunt, ab ipsis incipere Syllabis, quod et nobis non absurdum esse visum est. Quamvis non ignorem primum quasi locum in hac arte discenda legitimam iustamque Lectionem et Enuntiationem Carminis obtinere, quae et Pedum cognitio iure praeponenda esse videatur: videre tamen non possum, quo nam modo puer et pedes intelligere et Carmen legere possit, qui Syllabarum quantitatem ignoret. Ne igitur haec res primum tyronem impediatur, primo statim libro de Syllabarum omnium natura quam brevissime disseremus. Secundo Carminum rationem una cum ipsorum origine, Virtutibus et Vitiis, quantum instituta brevis admittit, persequemur.” Rodolphus GUALTHERUS, *De syllabarum et carminum ratione libri duo*, Zürich, 1561. HAB: A: 125.1. Poet. (2), 6v.

¹⁴ BÁN, Károlyi..., i. m., 563–564.

¹⁵ BÁN, *Irodalomelméleti...*, i. m., 11–12.

Károlyi a költő meghatározásában csak a hasznót emeli ki, nem ismétli meg a másik követelményt. Úgy tűnik, a verstani ismeretek elsajátítása mellett nem tartotta szükségesnek túlságosan hangsúlyozni, hogy az előírások megtanulása önmagában nem elegendő. A poétikai irodalom horatiusi közhelyét a zürichi teológus közvetlen követője, a kolozsvári *tanár* itt már nem vette át. Talán nem véletlen, hogy a *költő* Gyöngyösi István fogalmazza meg teoretikusan is: a verselés szabályait gépiesen alkalmazó, pusztán a hasznosságra törekvő versfaragóval szemben ő az olvasók tetszésére pályázva az előadottak „nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve” követi a poézist is.

Gualtherus

I. De Poëtica, Poësi, Poemate et Poëtis

Poëtica igitur est (ut Diomedes definit) fictae veraeve narrationis congruenti rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem voluptatemque accommodata.

Poësis est totus poëtae liber, aut (si mavis) totum a poëta constructum opus, quale est Ilias tota, aut Odyssea, Aeneis, Metamorphosis aut tale quidpiam.

Poëma vero eiusdem pars est, ut si ex toto Homeri opere vel armorum vel castrorum aut alterius cuiusdam rei descriptionem excerpas. Quare omnino ita haec duo inter se differunt, ut apud Dialecticos Totum a Partibus, aut Species a Genere differre docetur. Verum et haec differentia, ut et reliquae fere omnes, a Grammaticis confunditur, nec omnes in eam consentiunt.

Hinc autem huius studii professores aut artifices ποιηταιω Poëtae dicebantur: non quidem ii, qui versum unum atque alterum componunt, aut eorundem compositionem cognitam et perspectam habent, sed qui iudiciores dignas et meditantur et in numeros redigunt cum utilitate et voluptate Lectorum.¹⁶

Károlyi

De Poetica

Quid est Poëtice?

Est, definitione Diomede, fictae aut verae narrationis congruente rhythmo vel pede composita metrica structura, ad utilitatem, voluptatemque accommodata.

Quid est Poësis?

Poësis proprie dicitur, opus totum a Poëta constructum, ut, Homeri Ilias, aut Odyssea, Virgilii Aeneis, Ovidii Metamorphosis.

Quid est Poëma?

Est pars quaedam ex integro opere sumpta, ut si ex Homeri opere vel Armorum vel Castrorum descriptionem excerpas. Hac tamen differentia non semper apud scriptores observatur.

Quid est Poëta?

Est qui cum iudicio res utiles veras aut fictas metrico orationis genere conscribit, ut: Homerus, Virgilius, Hesiodus, Ovidius, Tibullus, Propertius, Horatius, Eobanus, Sabinus.¹⁷

¹⁶ GUALTHERUS, *i. m.*, 52r.

¹⁷ KÁROLYI, *i. m.*, D4r–D4v.